

**И. АРАБАЕВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

**Кол жазма укугунда
УДК: 81-11:81.362(575.2)(043.3)**

Кайымова Парида Мурзакамиловна

**САЛЫШТЫРУУ ФУНКЦИОНАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК
АЛКАК КАТАРЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунун филологиялык билим берүү кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Зулпукаров Капар Зулпукарович**
филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университетинин Лингвистикалык изилдөөлөр борборунун директору

Расмий оппоненттер: **Кенжебаев Даирбек Орунбекович**
филология илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин чыгыш тилдер кафедрасынын профессорунун милдетин аткаруучу
Шаршенбаев Акылбек Кадырбекович
филология илимдеринин кандидаты, Билим берүүдөгү заманбап информациялык технологиялар институтунун мамлекеттик тил боюнча проректору

Жетектөөчү мекеме: Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасы. Дареги: 715600, Жалал-Абад шаары, Ленин көчөсү, 57

Диссертациялык иш 2022-жылдын 30-июнунда саат 10:00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720044, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И.Раззаков, көчөсү, 51А) жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин расмий сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 30-майында таркатылды.

Д 10.22.644 диссертациялык
кеңешинин окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент

С.К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Салыштыруу – көп кырдуу түшүнүк. Бул термин полисемантикалык касиетке ээ, аны “окшоштуруу”, “жандаштыруу”, “тендештирүү”, “барабарлоо”, же тескерисинче, “карама-каршы коюу”, “айырмалоо” ж.б. маанилеринде түшүнүүгө болот. Салыштыруу үчүн кеминде эки зат, түшүнүк, кырдаал, окуя ж.б. алынып, алардын белгилери өз ара салыштырылат. Экинчи бир жакын, тектеш, окшош түшүнүккө катар коюу менен гана биринчи түшүнүктүн мааниси, сыпаты, өлчөмү, ажары, баасы ж.б. белгилери даана ачылат. Мындай логикалык-тилдик каражат **салыштыруу** деп аталат.

Салыштыруу түрдүү илимдердин универсалдуу түшүнүгү болуп эсептелет, көп аспектилүү көрүнүш катары бир топ илимий тармактардын кызыгуусун жаратат, аларда натыйжалуу колдонулат. Мисалы, математика, логика, психология, философия, лингвистика илимдери. Ар бир илим салыштырууну изилдөө менен, көп өңүттүү түшүнүктүн өзүнө зарыл жактарын анализдөөгө, изилдөөгө далалат кылат. Мисалы, психологияда “салыштыруу – реалдуу дүйнөнүн касиеттери жана андагы мамилелер, объекттер жөнүндө кошумча билим алууга жардам берүүчү ойлонуунун логикалык аспектиси” катары таанып билүү көз карашынан каралат.

Философияда “Салыштыруу – предметтердин окшоштугун жана айырмачылыгын анализдөө негизиндеги таанып-билүү операциясы. Салыштыруу болмуштун жана аң-сезимдин мазмунун баалап, классификациялоо менен, предметтердин сандык жана сапаттык мүнөздөмөсүн чагылдырат, иреттештирет” деп аныкталат.

Адабият таанууда салыштыруу деген терминдин айланасында: “... бир көрүнүштү же түшүнүктү кийинкиси менен өз ара катар коюу аркылуу түшүндүрүлгөн троптун түрү. Бир көрүнүштүн маанисин экинчи көрүнүшкө өткөрүү менен бул эки көрүнүш жаңы түшүнүккө ээ болбойт, ар бири өз алдынча элестүү маанилерди берет” деген маанидеги аныктамалар берилет, салыштыруунун көбүрөөк көркөм тарабы жана жаңы көркөм маанини түзүүчү тилдик бирдик катары мааниге ээ экендигине басым жасалат. Ошондой эле салыштыруунун жардамында эки түшүнүк өз ара бири-биринин маанисин ачыгыраак конкреттештирет.

Бирок салыштыруу категориясына кыргыз тилинин лингвистикалык сөздүктөрүндө аныктама берилген эмес.

Ал эми орус тилиндеги лингвистикалык терминдердин сөздүгү буга тилдик өңүттөн төмөнкүдөй баа берет: “Сравнение – это понятие равенства – неравенства, большей или меньшей степени качества, находящие выражение как в грамматической категории степеней сравнения прилагательных и наречий, так и в лексике и фразеологии”. Бул аныктама – салыштырууну тилдик көрүнүш катары сыпаттоодогу бир топ ынандуу пикир. Бирок муну төмөнкү себептерге байланыштуу толук кандуу эреже катары карай албайбыз:

1. Салыштыруу конструкциясынын элементтери ар дайым эле бири-бирине дал келе бербейт. Алар түрдүү нерселердин окшоштугу менен бирге эле айырмачылыгын, ал эле эмес карама-каршылыгын да түшүндүрө алат.

2. Тендик-теңдик эмес түшүнүгү бардык эле көрүнүштөрдүн ортосунда боло бериши мүмкүн.

3. Салыштыруу мааниси жогоруда аталган сын атоочтун, тактоочтун салыштырма даражасы жана лексика-фразеологиялык бирдиктер аркылуу гана эмес, башка да бирдиктер: айрым мүчөлөр, кызматчы сөздөр, татаал сүйлөмдөр, макал-лакаптар жана башкалардан да көрүнөт.

4. Ошондой эле көпчүлүк изилдөөчүлөр бир ооздон салыштыруу маанисин туюнтуу сын атоочтун жана тактоочтун салыштырма даражасы аркылуу ишке ашарын далилдөөгө аракет кылышат. Бирок бул тилдик бирдик өз алдынча колдонууда салыштыруу маанисин айкын бере албайт, ал башка бир сөз менен айкашуу, сүйлөм тизмегинде келүү аркылуу гана айкын салыштыруу маанисине ээ болот. Мисалы: *жылуураак – эненин мээриминен жылуураак - Дүйнөдө эненин мээриминен жылуураак мээрим табылбайт.*

5. Аныктамада келтирилгендей, сапаттын аз же көп деңгээлинен сырткары өтө көп белгилер салыштырылат. Сыпат гана эмес, айрым сан атоочтор, этиштерде да салыштырылуучу белгилер бар.

Ошондуктан, биздин оюбузча, тилдик салыштыруу түшүнүгүнүн аныктамасы тактоону, толуктоону талап кылат. Жогоруда келтирилген эрежелерден көрүнгөндөй, салыштыруу – түрдүү тармактарга тиешелүү түшүнүк. Түркүн илимдердин тармактары салыштырууну өзүнүн объектисине ылайык аныкташат, изилдешет. Салыштыруу – адамдын ойлоосунун негизи гана эмес, адамзатын жана дүйнөнү таанып-билүү ыкмасы, тилди жаңы сөздөр жана конструкциялар менен байытуучу чыгармачыл күч, адабий көркөмдүүлүктү жана образ түзүүдө колдонулуучу көркөм, продуктивдүү ыкма.

Бул тилдик категория коммуникативдик функцияны да аткара алат: ал угармандын же кептик шериктештин көңүлүн буруу жөндөмдүүлүгүнө ээ. Тилдеги салыштыруунун дагы бир негизги кызматы – анын тилдик бирдиктердин семантикалык потенциалын жогорулатуусу.

Ошентип, **теманын актуалдуулугун**, тил илими үчүн зарылдыгын:

1) кыргыз тил илиминде функционалдык-семантикалык талаанын толук жана ар тараптуу иликтенбегендиги;

2) салыштыруунун тилдик көрүнүш катары аныкталбагандыгы;

3) салыштыруу функционалдык-семантикалык талааны уюштуруунун тилдик каражаттарынын жыштыгы жана колдонулушунун арбындыгы;

4) салыштыруу каражаттарынын атайын талданбагандыгы, биримдигинин каралбагандыгы;

5) салыштыруунун кыргыз тил илиминде функционалдык-семантикалык өңүттөн изилденбегендиги ж.б. түзөт.

Теманын илим изилдөө мекемелеринин пландары жана

программалары менен байланышы. Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунун филологиялык билим берүү кафедрасынын жалпы илимий-изилдөө багытына жана мамлекеттик тилди, анын теориясын өнүктүрүү программаларына шайкеш келет.

Изилдөөнүн максаты. Иштин негизги максаты катары салыштыруу категориясынын маани-маңызын, жасалыш жолдорун, ыкмаларын, каражаттарын кыргыз тилинин фактыларында изилдөө тандалып алынды. Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн биз тараптан төмөнкүдөй **милдеттер** ишке ашырылды:

1) салыштыруу категориясынын мазмунун, маңызын түрдүү илим тармактарынын объектилеринин негизинде чечмелөө аркылуу аны лингвистикалык көрүнүш катары изилдөө, илимдин башка тармактарындагы салыштыруу категориясынан анын тилдик функциясын айырмалап көрсөтүү;

2) дүйнөлүк жана кыргыз тил илиминдеги салыштыруу категориясынын изилдениш тарыхына сереп жүргүзүү менен иштин башкы багытын жана өбөлгөлөрүн аныктоо;

3) кыргыз тилиндеги салыштыруу категориясын изилдөөнүн зарылдыгын, бул түшүнүктүн функционалдык-семантикалык категория катары азыркы кыргыз тилиндеги ордун аныктоо;

4) салыштыруу түшүнүгүн түзүүчү тилдик каражаттарды функционалдык-семантикалык өңүттө классификациялоо;

5) тилдеги салыштыруу маанисин туюнтуунун жолдорун, ыкмаларын, каражаттарын иликтөө жана сыпаттоо; салыштыруу каражаттарынын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн 3. Сооронбаеванын «Чоочун киши» романынын негизинде иликтөө.

Изилдөөдө алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы. 1) Салыштыруу категориясынын функционалдык-семантикалык маани-маңызы даана белгиленип, анын толук аныктамасы иштелип чыкты; карама-каршы зат, предмет, сапат, касиет, аракет ж.б. да салыштырылары аныкталды; салыштыруу системасы бир бүтүндүк катары топтоштурулду; 2) изилдөөдө салттуу грамматикада кетирилген айрым так эместиктерге аныктоолор сунушталды; 3) салыштыруу функционалдык-семантикалык алкак катары мүнөздөлдү; 4) *-дай/-дей...*, *-ча* мүчөлөрүнүн өтө өнүмдүүлүгү тастыкталып, салыштыруу каражаттарынын түрдүү түзүлүштөгү морфологиялык-синтаксистик каражаттарда берилиши сыпатталды, салыштыруунун айрым каражаттарынын этимологиясы ачыкталып берилди; салыштыруу категориясы тилдик өңүттөн классификацияланды; 5) 3. Сооронбаеванын «Чоочун киши» романында салыштыруунун көркөм каражат катары колдонулушу, түрлөнүшү серептелди, жыштыгы жана мазмуну ачыкталды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык эмгек кыргыз тил илиминде лексикология, семасиология, морфология, синтаксис, этнолингвистика багыттары боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүгө илимий теориялык жана практикалык өбөлгө боло алат.

Иликтөөдөн алынган маалымат-материалдарды жана жоболорду, табылгаларды кыргыз тилинин грамматикасын, сөз жасоодо, сөздөрдүн семантикалык маанисин, кыргыз фольклорун (элдик ырлар, макал-лакап, табышмактар ж.б.) изилдөөдө колдонсо болот. Изилдөө материалдарын билим берүү мекемелеринде азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы, сөз жасоо, морфология, синтаксиси, кыргыз фольклору боюнча сабактарды, атайын курстарды өтүүдө, бул багытта илимий иштерди жүргүзүүдө жана эмгектерди жазууда пайдаланганга жарайт деп ишенебиз.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Салыштыруу категориясы кыргыз тил илиминде функционалдык-семантикалык талаа катары изилдениши керек. Анын аныктамасы тактоону, толуктоону, атайын изилдөөнү талап кылат.

2. Салыштырууну жалпы морфологиялык, синтаксистик, дериватологиялык, лексикалык ошондой эле лексика-синтаксистик каражаттар уюштурат.

3. Салыштырууну туюнткан тилдик каражаттарды максаты, мазмуну, формасы жана грамматикалык каражаттары же түзүлүшү боюнча классификациялоого болот.

4. Кыргыз тилинде салыштыруу функционалдык-семантикалык талааны уюштуруунун эң өнүмдүү каражаттары – *-дай*, *-ча* мүчөлөрү. Бул аффикстерди сөз өзгөртүүчү мүчөлөр катары кароого болот.

5. Салыштыруу жазуучу 3. Сооронбаеванын «Чоочун киши» романында көркөмдүк жана мазмун жаратуучу функционалдык-семантикалык каражат катары кылдат колдонулган.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Диссертациялык изилдөөдө салыштыруу категориясынын түрдүү илим тармактарында изилденишине обзор жасап, лингвистикалык салыштыруунун изилдөө объектисин аныктап, ага тилдик өңүттөн аныктама түзүү; салыштыруу маанисин классификациялоосу, салыштыруу семантикасынын берилиш каражаттарын жана ыкмаларын аныктап, анын структуралык моделдерин түзүүсү; кыргыз тилинин грамматикасында салыштыруу категориясынын колдонулушун негиздей алуусу, 3. Сооронбаеванын «Чоочун киши» романын талдоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы диссертацияны жазуу учурунда ишке ашты. Илимий иш кафедранын отурумунда жана кеңейтилген жыйынында талкууланган. Теманын тегерегиндеги пикирлер эл аралык, республикалык, ЖОЖдор аралык жана университеттик илимий-практикалык конференцияларда доклад жана билдирүү түрүндө жасалган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган жалпы 17 макала Ата Мекендеги жана чет элдик түрдүү илимий жыйнактарда, журналдарда жарыяланган.

Эмгектин структурасы. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Жалпы көлөмү – 181 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, максаттары жана милдеттери, иштин илимий жаңылыгы, практикалык баалуулугу, коргоого коюлуучу жоболор аныкталып, изилдөөчүнүн тил илимине кошкон жекече салымы, изилдөөнүн апробацияланышы жана колдонулушу мүнөздөлөт.

I бап **“Салыштыруу категориясын изилдөөлөргө жалпы сереп”** деп аталып, салыштыруу категориясын изилдөөлөргө логикалык, философиялык, адабий, тилдик өнүктө жалпы анализ жүргүзүлөт. Бул бап 4 бөлүмдө каралды.

1.1. Функционалдык-семантикалык лингвистика жалпы, түрк жана кыргыз тил илиминде. Мында функционалдык-семантикалык лингвистиканын изилдениши тууралуу маалыматтар хронологиялык жана ырааттуулук тартибинде берилет. Биздин эмгек функционалдык лингвистиканын жоболоруна негизделет. Функционалдык лингвистиканын негизги бөтөнчөлүгү болуп анын тилди пикир алмашуунун негизги каражаты катары аныктоосу саналат; негизги принциби – телеологиялык принцип.

Функционалдык лингвистиканын фундаментин И.А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. де Соссюр, О. Есперсен сыяктуу окумуштуу-тилчилердин идеялары түзөт.

Функционалдык лингвистиканын талапкерлери Женевада (А. Фрей, Г. Гёдель ж.б.), Лондондо (Дж. Р. Фёрс, М. Халидей ж.б.), Москвада (В. Г. Гак, Ю. С. Маслов, А. В. Бондарко, Г. А. Золотова, Н. А. Слюсарева ж.б.) ж.б. борборлордо пайда болуп, тилдин коомдогу кызматын, тилдик каражаттардын пикир алмашуудагы ролун тереңдеп таанууга ийгиликтүү аракеттер жүрөт.

Функционалдык лингвистиканын идеялары, жоболору биздин республикадагы изилдөөлөрдө да колдонулду. Функционалдык дериватология Г. С. Зенков менен М. Ж. Тагаевдин, функционалдык морфология В. Д. Скирдовдун, К. З. Зулпукаровдун, З. К. Дербишева менен Б.Сагынбаеванын, эмгектеринде теориялык өнүктө өнүктүрүлдү. Ал эми семантикалык жана структуралык лингвистика кыргыз тил илиминде алгач ирет С. Ж. Мусаев тарабынан иликтенди. З. К. Дербишева да бул тармакты семасиологиянын алкагында караган биринчи лингвисттерден. Семасиологиялык өнүктөгү көптөгөн изилдөөлөргө таянып (Ю. С. Степанов, В. Н. Ярцева, А. В. Бондарко ж.б.), З. К. Дербишева менен Б. Сагынбаева мындай категорияларды функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) же функционалдык-семантикалык алкак (ФСА) термини менен туюнтуп, орус окумуштуусу А.В. Бондарконун концепциясын өнүктүрүшөт. З.Дербишева кыргыз-орус салыштырма морфологиясынын чегинде ФСТнын бир нече категорияларын ажыратат.

Бул бапта функционалдык лингвистиканын негизги тармагы болгон функционалдык грамматиканын изилдөө объектиси, түрлөрү, уюштурулуу жолдору, алардын тилдик фактыларды изилдөө багыттары, мүнөзү жана изилдөөчүлөрү жөнүндө да сөз болот.

1.2. Функционалдык грамматиканын түрлөрү жөнүндө. Функционалдык грамматика (ФГ) – бул лингвистикалык фактыларды «мазмундан –

турпатка», «тилди пайдалануучудан – текстке карай» изилдөөнү талап кылган тармак.

Учурда ФГ өз курамында бир нече теориялык жактан маанилүү агымдарды, салааларды, концепцияларды ажыратат:

1) **активдүү грамматика** (тилдик фактыларды «мааниден-турпатка карай» анализдейт; О. Есперсен, Ф. Брюно, Л. В. Щерба, И. И. Мещанинов, И. Хоккей, Б. Ю. Норман, Ю. Н. Караулов ж.б.);

2) **семантикалык борборлоштурулуучу грамматика** (билип таануу, түшүнүү, эс тутум, ойлоо ж.б. процесстер менен тыгыз байланышта иликтейт; Р. Жекендорфф, Ж. Лакофф, Ч. Филлмор, У. Чейф, Е. С. Кубрякова ж.б.);

3) **функционалдык морфология** (бул багытта ФСТ категориясы үстөмдүк кылат; А. В. Бондарко, Т. М. Николаева, М. Я. Гловинская, М. А. Шелякин, А. М. Ломов, З. К. Дербишева, Б.Сагынбаева ж.б.);

4) **функционалдык синтаксис** (сүйлөмдүн пикир алышуудагы кызматын кенен ачып берет; Г.А. Золотова, Н.К. Онипенко, М.Ю. Сидорова, М.В. Всеволодова, Б.Т. Борчиева, Т.В. Шмелева, Ж.Э. Элчиев ж.б.);

5) **функционалдык дериватология** (деривациялык-семантикалык мейкиндик талданат; Е.С. Кубрякова, Г.С. Зенков (суффиксема, дериватема түшүнүктөрүн киргизген), Е.А. Земская, Л.И. Катлинская, М.Ж. Тагаев (номинатема түшүнүгүн киргизген) ж.б.

1.3. Салыштыруунун функционалдык-семантикалык алкак катары изилдениши. Салыштыруу байыркы мезгилден бери эле философторду, антропологдорду жана адабиятчыларды, тилчилерди кызыктырып келген. Салыштыруу туурасында алгач кептин фигурасы катары гректерде жана римдиктерде сөз болуп, андан кийин орус окумуштуулары кошумчалап, образдуулук теориясы жаатындагы бай изилдөө тарыхына ээ болду (М. В. Ломоносов (1895); Ф. И. Буслаев (2019); А. А. Потебня (1977)).

Салыштыруу категориясы баалуулук, эмоционалдуулук, экспрессивдүүлүк жана интенсивдүүлүк категориялары менен да байланыштуу.

Орус тил илиминдеги салыштырууну изилдөө тарыхын окумуштуу И. В. Левит (2005) 4 мезгилге бөлүп караган. Салыштыруу маанисин тилдик көрүнүш катары изилдөөдөгү фундаменталдык жана тармактык изилдөөлөр: номинативдик, синтаксистик, морфологиялык жана сөз жасоо аспектилерине арналган орус окумуштууларынын арасында А. А. Потебня (1977), А. А. Шахматов (1941), В. И. Черемисина (1971), В. М. Огольцев (1978), Л. М. Васильев (1981), В. В. Виноградов (1989), Н. Д. Арутюнова (1990), А. Вежбицкая (1990), А. Лебедева (1999), В. Н. Телия (1982), Ю. Ю. Ушакова (2005) ж.б. бар.

Салыштыруу – түрк тилдеринде татаал жана аз изилденген, изилдөө ишмердүүлүгүн терең жүргүзө турган категория.

Кыргыз тилинде салыштыруу теориясына адабий өнүгтө кайрылуулар көбүрөөк (А. Сапарбаев (1975), Ж. Шериев (1981), А. Муратов (1981) Ы. Жантөшева (1981), А. Акматалиев (2004), Б. Үкүева (2005),

А. Абдыкеримова (2008) ж.б.).

Ал эми азыркы кыргыз тили илиминде салыштырууну изилдөө, классификациялоо өтө эле солгун (Б. Үмөталиева (сын атооч) (1965), Ж. Элчиев (2012), Б. Урусова (2013), К. С. Момуналиев (2008), Э. Оторбаева (2010).

Кыргыз тилиндеги салыштыруу маанисин максаты, мазмуну, формасы, грамматикалык каражаттары же түзүлүшү боюнча бир нече топторго бөлүштүрүүгө болот.

1.4. Салыштыруунун философиялык, логикалык, көркөм адабий жана тилдик касиеттери бөлүмүндө салыштыруунун философиялык, логикалык, көркөм адабий жана тилдик касиеттери анализденет.

Философиялык-логикалык, гносеологиялык өңүттөн алып караганда, биринчи кезекте салыштыруудан таанып-билүүнүн бир топ жөнөкөй, ошол эле учурда эффективдүү куралдарын көрө алабыз:

1) салыштыруу аркылуу жекелик, өзгөчөлүктү жана жалпылыкты таанып-билүүгө болот;

2) өзгөрмөлүүлүк, заттардын өнүгүшү жана көрүнүшү салыштыруунун каражаттары аркылуу таанылат; эч кандай кыймыл салыштыруусуз таанылбайт, кабыл алынбайт;

3) салыштыруу көп кырдуу көрүнүш, окуялардын себебин таанып-билүүгө да кызмат кылат; салыштыруунун жардамы менен предметтердин жана көрүнүш-окуялардын систематизациясы жүргүзүлөт, бардык классификациялоо маселелери да салыштыруунун негизинде аткарылат;

4) салыштыруунун катышуусу менен объективдүү кыймылдуулукту кыйыр түрдө таанып билүү жыйынтыкталат.

Адабият таанууда салыштыруу боюнча төмөнкүчө ой жүгүртүлөт: "...бир көрүнүш менен экинчи көрүнүш салыштырылуу аркылуу түшүндүрүлгөн троптун түрү, көркөм кепте кеңири колдонулуучу көркөм сөз каражаты, негизинен, стилистика менен поэтиканын категориясы.

Метафора, гипербола, литота, антитеза, параллелизмдер да салыштыруу кызматын аткарат.

Лингвистикада да бул термин маанилүү ролду ойнойт. Биздин изилдөөдө салыштырууну уюштуруучу тилдик каражаттарды грамматиканын түрдүү бөлүмдөрүндө, ар кыл аталышта, бири-бирине байланыштырылбай, жалпылыктары эске алынбай каралгандыгын эсепке алып, аларды синтездөөчү функционалдык-семантикалык алкактын чегинде сыпаттоо максат катары кабыл алынды.

Кыргыз тилиндеги салыштыруунун морфологиялык каражаттары теги боюнча син-тибет тилдер уясындагы тилдердин фактылары менен этимологиялык жактан шайкештигин айтууга болот. Ал эми түрк, монгол ж.б. тилдердеги тектештик формалары бул жоромолду кененирээк тастыктай алат.

Баптын акырында тилдик салыштыруу максаты, мазмуну, формасы, жасалышы боюнча классификацияланды.

Жыйынтыктап айтканда, салыштыруу илимде гносеологиялык, логикалык, философиялык, адабий жана лингвистикалык категория катары каралат. Функционалдык лингвистика тилди пикир алышуунун негизги каражаты катары эсептейт. Салыштыруу да анын бир тармагы болгон функционалдык-семантикалык грамматиканын каражаты болуп эсептелет. Салыштыруу теориясы боюнча алгач гректерде жана римдиктерде сөз болуп, андан кийин орус окумуштуулары тарабынан изилденип, бай изилдөө тарыхына ээ болду. Салыштыруу түшүнүгү – метафорага жакын түшүнүк, бирок ордун алмаштыра албайт. Метафора салыштырууга караганда кенен изилденген.

Орус, айрым кыргыз тил илиминдеги пикирлерди окуп-изилдеп чыгуу менен, тилдик салыштыруунун классификациясы сунушталды.

II бап “Салыштырууну туюнтуунун тилдик-семантикалык каражаттарын изилдөөнүн материалдары жана ык-методдору” деп аталат да, изилдөөнүн объектиси, предмети; диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык базасы, изилдөөнүн материалдары, ык-методдору, т.а., салыштыруу семантикасын туюнтуунун синтетикалык жана аналитикалык ыкмалары; синтаксистик түрмөктөр, татаал сүйлөмдүн айрым түрлөрү, макал-лакаптар аркылуу берилиш жолдору иликтенип, аларды изилдөөнүн ык-методдору сунуш кылынат. Салыштыруу маанисинин берилишинин бир канча синтаксистик моделдери схема түрүндө берилет. Экинчи бап 7 бөлүмдүн материалдарынын негизинде кеңири талдоого алынат.

2.1. Изилдөөнүн материалдары жана ык-методдору деп аталган биринчи бөлүмдө **изилдөөнүн материалы** катары тилдеги салыштыруу талаасы жана аны уюштуруучу каражаттары тандалып алынды.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз тилиндеги салыштыруу функционалдык-семантикалык талаа, салыштыруу категориясынын тилдик каражаттары; **предмети** катары – 3. Сооронбаеванын «Чоочун киши» (I, II китеп) аттуу романындагы салыштыруу семантикалык категориясын туюнтуучу тилдик-көркөмдүк каражаттар алынды. Алынган теориялык маалыматтар, илимий жоболор, пикирлер белгилүү жазуучунун “Чоочун киши” романынан алынган мисалдар аркылуу сыпатталды. Чыгармадагы темага байланыштуу тилдик бирдиктердин көп колдонулушу илимий ишти аткарууга мыкты материал боло алды, андан алынган фактылар теманын үстүндө иштөөгө чоң өбөлгө болду.

Изилдөөнүн методдору жана методологиясы. Салыштыруу семантикасынын берилишин жана анын контексттеги функцияларын иликтөөдө лингвистикалык ар кандай ыкмалар пайдаланылды:

а) сыпаттама ыкманын жардамы менен салыштыруу маанисинин туюнтулушунун семантика-грамматикалык каражаттары изилденди;

б) салыштырма ыкмасы аркылуу салыштыруу семантикасынын берилишинин кыргыз жана орус, түрк, өзбек тилдериндеги айрым учурлары салыштырыла каралды;

в) илимий иштеги пикирлерге ылайык жеке жана жалпы тыянак чыгаруу үчүн индукция жана дедукция ыкмалары да колдонулду;

г) статистикалык ыкма менен «Чоочун киши» романында салыштыруу маанисинин берилишинин каражаттары жана формалары эсепке алынып, классификацияланып, тизмеси берилди.

д) трансформациялык анализ аркылуу салыштыруу маанисинин туюнтулушунун синтаксистик моделдери сунушталды, варианттары көрсөтүлдү.

Ишти аткарууда лексикографиялаштыруу, топтоо, саноо; интерпретациялоо, байкоо жүргүзүү, трансформациялоо ж.б. **эмпирикалык процедуралар, ыкмалар**; системалык, формалдаштыруу, моделдештирүү, анализдөө, синтездөө, жалпылоо сыяктуу **теориялык методдор** колдонулду.

Кээде, албетте, башка тилдеги мисалдарга да кайрылууга туура келди; айрыкча, орус лингвистикасында салыштыруу категориясы терең, кенен изилденген; андагы мисалдарды, табылгаларды кыргызчалатуу **которуу жолу** аркылуу ишке ашырылды.

2.2. Функционалдык-грамматикалык принцип жөнүндө деп аталган параграф ФГнын алкагында аткарылат; анын өзгөчөлүгү, принциби, предмети, функционалдык семантикалык талаа жана анын касиеттери жаатында сөз болот. ФГда изилдөө “кызматтан (функционалдан) тилдик сүлпөткө (формага) карай” принцибинде аткарылат. Функционалдык грамматиканын орчундуу категориясы– **функционалдык-семантикалык алкак (талаа)**. Салыштыруу өзүнчө талаа катары төмөнкүдөй касиеттери менен белгиленет:

1. Салыштыруу эки заттын, процесстин, кубулуштун, сапаттын “окшош окшош эмес”, “бирдей – бирдей эмес”, “тектеш – тектеш эмес”, “көлөмдөш-көлөмдөш эмес” ж.б. сыпаттоочу критерийлердин негизинде аныкталчу касиеттерин ачыктайт.

2. Салыштыруу аксиологиялык маңызга ээ. Анда салыштырылып жаткан кубулуштар бааланат, алардын артыкчылыгы же кемчилдиги, бир кылкалыгы же ар түрдүүлүгү, окшоштугу же контрастуулугу ж.б. көрсөткүчтөрү белгиленет.

3. Салыштыруу – бул түрдүү деңгээлдеги, көлөмдөгү, сапаттагы, тилдик каражаттар (морфологиялык, синтаксистик, дериватологиялык, лексикалык, лексика-синтаксистик, морфология-дериватологиялык ж.б.) аркылуу туюнтулуучу категория.

4. Салыштырууну уюштуруучу тилдик каражаттар өзүнчө функционалдык-семантикалык топту түзүшөт. Локативдик топту морфологиялык (мисалы, *жер-де* жат. жөнд.), дериватологиялык (*буерде [буйэрде]* – татаал сөз), синтаксистик (*бул жерде* = аныктооч+аныкталгыч), фразеологиялык (*жердин жети түбүндө* “өтө алыста”) ж.б. каражаттар түзгөндөй эле, компаративдик топ да бир нече деңгээлдердин катышуусу менен жаралат. Алардын биримдигин келтирилген каражаттар гана түзбөстөн, аларды

бириктирген, кызматын жакындаткан, биримдигин күчөткөн чөйрө (контекст) да чоң мааниге ээ.

5. Функционалдык-семантикалык салыштыруу категориясын жаратуучу тилдик каражаттарды “формадан (турпаттан) – мазмунга (мааниге) карай” жана “мазмундан (мааниден) – формага (турпатка) карай” аспектилеринде изилдөөгө болот.

6. Салыштыруу категориясы – инварианттык мазмун, туруктуу жалпы маани. Ал өз курамына варианттарды конкреттүү, чектүү, кичи маанилерди киргизип турат.

7. ФСТ кош сапатка ээ – анда объективдүү да, субъективдүү да башталыш бар. Анын объективдүүлүгү тилдердин мыйзамына ылайык аларды пайдалануучулардын таламдарына жараша пайда болуп, пикир алмашууда эркин колдонулушунда жатат, ал эми субъективдүүлүгү изилдөөчүлөрдүн позициясына, кызыкчылыгына, даярдыгына, тажрыйбасына ж.б. өзгөчөлүктөрү менен шартталуусунда турат.

Салыштыруунун жалпы касиеттерин аныктоо, анын бүтүн, толук парадигмасын белгилөө – ушул иштин негизги милдеттеринен.

2.3. Функционалдык-семантикалык талааны (ФСТ) уюштуруунун синтетикалык жолдору. Салыштыруу маанисиндеги тилдик каражаттар көбүнчө туунду формаларда кезигет. Көмөкчү морфемалардын жардамы менен уюшулган учурун алардын синтетикалык ык аркылуу жасалышы катары карайбыз. Кээде салыштыруу мааниси сөздөрдүн мүчө уланбаган баштапкы формасы аркылуу да (атайын каражаты жок эле) туюндурулат.

Кыргыз тилинде салыштыруу функционалдык-семантикалык талааны (ФСТ) туюндуруунун өнүмдүү каражаты – *-дай/-дей/-дой/-дөй/-тай/-тей/ -той/ -төй* жана *-ча/-че/-чо/-чө* морфемалары. Бул мүчөлөр уңгу, туунду, атооч жана этиш, киринди сөздөрдүн, ал эмес уңгу-мүчөгө жиктелбей турган сөздөрдүн, көптөгөн туруктуу сөз айкаштарынын курамынан да учурап, аныкталгычтагы сапаттык белгинин (форма, көлөм, чоңдук белгилерин) кандайдыр башка затка окшоштук болгон касиетин; кыймыл-аракеттин аткарылышына, жүрүшүнө окшош белгилерди; аныкталгыч болуп келген сын атоочтогу касиеттин молдугун, арбындыгын, күчтүүлүгүн, көптүгүн ж.б. салыштыра көрсөтөт. Мына ушул сыяктуу **лексика-семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча** мындай формадагы сөздөрдү бир нече топторго ажыратабыз.

Биз өз ара маанилеш кызмат аткарган *-дай*, *-ча* мүчөлөрүн салыштырма жөндөмөнү шөкөттөөчү аффикс катары караган тилчилердин оюна кошулдук. Мындан сырткары салыштыруу маанисинин синтетикалык ыкма менен берилиши *-чалык*, *-часынан*, *-чылап*, *-лык*, *-сы*, *-ыраак*, *-лата*, *-мыш*, *-максан*, *-гыс* мүчөлөрүнүн жардамында ишке ашат.

2.4. Салыштырууну туюнтуунун аналитикалык ыкмалары. Толук маанилүү эки же андан артык сөздөрдүн маанилик, орун абалы боюнча байланышы, айрым составында *тең* деген уңгу сөз бар бириккен сөздөр

(теңтуш, теңчамалаш); ошондой эле маани берүүчү бир же бир нече сөз менен айрым кызматчы сөздөрдүн (*сыяктуу, өңдүү, шекилдүү, сымал, сымак, чалыш, сөрөй, теке, катары, караганда, башка, башкача, көрө, көрөкчө, бетер, бешбетер, айырмалуу* ж.б. жандоочтордун; *куду, кадим, нак, так, как, өзү, эмес, да, адаттан тышкары* бөлүкчөлөрүнүн; *болуп, окшош* сыяктуу чакчылдардын) жанаша келиши; ошондой эле чыгыш жана барыш жөндөмөлүү сөздөр менен сын атооч, тактооч сөздөрдүн айкашы аркылуу (*карышкырга окшош, сүттөн таза*) аналитикалык формалуу салыштыруу маанилери жасалат.

2.5. Салыштыруу маанисинин синтаксистик түрмөктөрдө берилиши. Кыргыз тилинде салыштыруу маанисин бир нече сөз менен, б.а., синтаксистик түрмөктөр аркылуу берүү салыштыруу иретиндеги ойдун элестүүлүгүн, көрктүүлүгүн бир топ күчөтөт.

Синтаксистик татаал түрмөктөрдүн ичинен *-ган/ -оочу (-чу) / -гы/ «-а/ -й элек» + -дай; -гыз, -гансыган, -ган сыяктуу/ сымал/ сымак/ шекилдүү/ өңдүү* формалары менен аяктаган атоочтук түрмөктөр; *-ып, -ганча, -гыча, -гансып* формалары менен аяктаган чакчыл түрмөктөр; *-ыш, -уу, -мак* мүчөлүү кыймыл атоочторго *ордуна, көрө, эмес, тургай, турмак, турсун, түгүл* кызматчы сөздөрү айкашкан кыймыл атоочтук түрмөктөрдө да салыштыруу, окшоштуруу маанилери камтылат.

Мындай салыштырма түрмөктөрдү багынычтуу сүйлөм менен чаташтырууга болбойт.

2.6. Салыштыруунун татаал сүйлөмдөр аркылуу туюнтулушу деген параграфта тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү салыштыруу маанисинин, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы салыштырмалуулук катышынын берилиши туурасында сөз жүрөт.

Татаал сүйлөмдөр татаал ойду билдирген татаал биримдик болгондуктан, буларда салыштыруу мааниси да кенен камтылат.

Салыштырма, карама-каршы багынычсыз байламтасыз жана салыштырма, өлчөм багыныңкы татаал сүйлөмдөрдөгү жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара түздөн-түз салыштыруу катышында берилсе, каршылаш байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм, карама-каршы багыныңкы татаал сүйлөм, сыпат, өлчөм багыныңкы татаал сүйлөмдөрдө да салыштыруу мааниси камтылат. Демек, татаал сүйлөмдөрдөгү салыштыруу мааниси “салыштыруу” термини менен аталбаса да, семантикалык жактан экинчи планда катылганын, башкача айтканда, көп кырдуу тилдик көрүнүш экендигине ынанууга болот.

2.7. Макал-ылакаптардагы салыштыруулар бөлүмүндө жалпысынан төмөнкүдөй мазмунда пикир айтылат. Макал-лакаптарда салыштыруу өтө күчтүү өнүккөн. Макал, лакаптардагы салыштыруу нерсенин сырткы түрүн ачык, образдуу көрсөтүш үчүн гана зарыл болбостон, ички кагылыштардын ачык өнүгүшүнүн картинасын көрсөтүүгө да жол ачат. Башка элдик оозеки поэзиядагы салыштыруу сыяктуу макал-лакапта салыштыруунун эки түрү: **карама-каршы нерсени салыштыруу жана сырткы же ички окшоштугу**

бар нерсени салыштыруу орун алган. Салыштыруунун биринчи түрү көпчүлүк учурда синтаксистик параллелизм формасы менен түзүлөт да, карама-каршы нерсенин ички негизги мазмунун алардын абалын салыштыруу жолу менен ачат.

Салыштыруунун экинчи түрүнө – бир нерсеге экинчи нерсенин сырткы же ички окшоштугун салыштырып, өтмө мааниде ал нерсеге образдуулукту күчөтүү кирет. Макал-лакап формасындагы сүйлөмдөрдүн жөнөкөй; багынычсыз, багынычтуу, аралаш, компоненттүү татаал түзүлүштөгү түрлөрүндө да салыштыруу мааниси берилет. Бирок экинчи түрүндө салыштыруу, карама-каршылыктуу ой кенен камтылат. Ошондой эле татаал сүйлөм формасындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрдүү (баш жана айкындооч) мүчөлөрү өз ара салыштырылат. Салыштыруу семантикасындагы ылакаптар жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө келсе, макалдар багынычсыз татаал сүйлөм формасында арбын кездешерин изилдөөлөр көрсөттү.

Экинчи баптан алынган тыянактар. Салыштыруу категориясы функционалдык грамматиканын алкагында функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ), функционалдык принцип, функционалдык система терминдери менен айкалышта иликтенет. ФСТ лексикалык, семантикалык, морфема-морфологиялык (синтетикалык), синтаксистик (аналитикалык) ыкмалары аркылуу уюштурулат. Салыштыруу ФСТны уюштуруучу негизги каражаттар анализденип, функционалдык жана туунду семантикалык маанилери боюнча классификацияланды.

“3. Сооронбаеванын “Чоочун киши” романындагы салыштыруу каражаттарынын идея берүүчү жана образ түзүүчү кызматын иликтөөнүн негизги натыйжалары” деген үчүнчү бапта жогорудагы тилдик салыштыруу категориясын иликтөөлөрдүн натыйжасы 3. Сооронбаеванын “Чоочун киши” романынын мисалында практикаланат. Иликтөөнүн предметин тандап алуунун себеби, романдагы салыштыруу каражаттарынын идея берүүчү жана образ түзүүчү кызматтары; салыштыруу, окшоштуруу, теңдөө маанилеринин берилишинин семантика-грамматикалык жолдору; романдагы салыштыруу ыкмаларынын колдонулуу жыштыгы иликтөөнүн негизин түзөт. Бул бап 4 бөлүмдөн турат.

3. Сооронбаеванын “Чоочун киши” романында чыгарманын темасына жана сюжети ылайык окшоштуруу, теңдөө, барабар коюу маанилерин туюндурган тилдик каражаттар өтө арбын кездешет. Демек, чыгарманын изилдөө предмети катары алынышы анын мазмунуна байланыштуу.

3.1. “Романдагы салыштыруу, окшоштуруу, теңештирүү маанилеринин берилишинин семантика-грамматикалык жолдору» деп бөлүмдүн аталышы көрсөтүп тургандай эле, иштин 2-бабында изилденген салыштыруу функционалдык-семантикалык талаанын теориялык жоболору 3. Сооронбаеванын «Чоочун киши» романынын негизинде тастыкталат.

Салыштыруу каражаттарын автор өтө кылдат, көркөм, жеткиликтүү жана көп кырдуу бере алган. Роман аркылуу автордун кыргыз элинин оозеки

чыгармачылыгын, каада-салтын мыкты билгендигин, чыгармачылыгын ж.б. жөндөмдүүлүктөрүн белгилөөгө болот.

Экинчи бапта талданган салыштырууну уюштуруучу лексикалык, грамматикалык каражаттардын, дээрлик, бардыгын аталган чыгармадан кезиктирүү мүмкүн. Аларды автордун сюжеттик түрдүү кырдаалдарга жараша ыктуу колдоно алгандыгын ж.б. белгилөөгө болот.

3.2. “Романдагы салыштыруу каражаттарынын идея берүүчү жана образ түзүүчү орду” бөлүмү салыштыруу каражаттарынын чыгарманын көркөмдүүлүгүн, элестүүлүгүн арттыруу менен, каармандардын да образдарын, сырткы көрүнүшүн, психологиялык ал-абалын, ошондой эле чыгарманын идеясын таасын, жеткиликтүү ачып берүүчү да орунга ээ экендигин далилдөөгө арналат.

Чыгарманын башкы каармандары Толкунбек, Жайнагүл, Зыйнаттын ж.б. образдарын ачууда салыштыруу каражаттарынын ролу аныкталып, туунду маанилери сыпатталып көрсөтүлдү.

3.3. Романдагы салыштыруу ыкмаларынын колдонуу жыштыгы.

Тизмеден *-ар, -бастай, -чылык, -сыра, -сыбай, -лап, -дан өтөрү жок* формалары; *татуу, чалыш, андан бешибетер, кейпінде, тартып* (өзүңдү тартып) жандоочтору жана *айрыкча, өңгөчө* кызматчы сөздөрү; салыштырма маанилүү *деген ошондой, кемсинип жүрүүчү, деген менмин, ошол тура, бири тура, тең катар, барабар, татыктуу, так ушул* деген сөздөр текстте бир жолудан гана колдонулганын көрүүгө болот, ал эми *-ча-сы-нан* мүчөсү менен *өңдүү, сөрөй, теке* жандоочтору текстте кезикпейт. Ошол эле учурда салыштыруунун өнүмдүү каражаты *-дай* чыгармада эң көп – 3394 ирет кезигет. Ал эми *-ча* мүчөсү – 126, *-чалык* мүчөсү – 284, сын атоочтун салыштырма даражасын уюштуруучу *-дан сын атооч* формасы – 336, *деген ушул/ ошол формасы* – 50, *окио* сөзү – 235, *сыяктуу* жандоочу – 89, *тең/ теңдүү* – 81, *болуп* – 58 жолу колдонулса; 442 салыштыруу маанисиндеги багыныңкы, 181 багынычсыз татаал сүйлөмдөр ж.б. катышып, чыгарманын идеясын, көркөмдүүлүгүн, элестүүлүгүн, мазмунун; салыштыруу, окшоштуруу, теңештирүү маанилерин терең ачып берүүдө чоң роль ойнойт.

3.4. Романды изилдөөдөн алынган натыйжалар.

1. “Чоочун киши” романынын автору З. Сооронбаеванын өмүр таржымалы, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнө, тилине, стилине кыскача сереп жүргүзүлдү.

2. Мазмуну, тили иштин темасына шайкеш келген үчүн “Чоочун киши” романы изилдөөнүн предмети катары тандалып алынды.

3. Чыгармадагы салыштыруучу тилдик каражаттардын арбын пайдаланылышы 2-бапта чагылдырылган теориялык жоболорду аныктоого, тастыктоого пайдаланылды.

4. Романдын 2 китебин толук талдап, анын идеялык-тематикалык, менталдык-тилдик мамунуна жалпы мүнөздөмө жүргүзүлдү; иштин темасына тиешелүү факты-материалдар иргелип алынды.

5. Чыгармадагы салыштыруу каражаттары жыйналып, карточкага өткөрүлүп, системалаштырылып, бөлүштүрүлдү, ишке тиркеме катары берилди.

6. Салыштыруу түшүнүгү грамматикалык, функционалдык-семантикалык категория экендиги романдагы салыштыруу бирдиктеринин негизинде далилденди; мунун азыркы кыргыз тил илиминде чоң орду бар экендиги ырасталды; ФСТнын өзөгү, жакабели жана чекебели аныкталды.

7. Салыштыруу каражаттарынын чыгарманын көрктүүлүгүн, элестүүлүгүн жогорулатуу милдетин аркалоо менен, андагы кейипкерлердин да образдарын, кебете-кешпирлерин, психикалык абалын жана да романдын идеясын ачып берүүдөгү кызматы аныкталды; аталган тилдик бирдиктердин бул чыгармадагы башкы каармандардын бейнелерин, кулк-мүнөзүн, жүрүм-турумун, иш-аракетин сүрөттөөдөгү функциялары кенен сыпатталып берилди.

8. Салыштыруу маанилерин туюнтуунун каражаттары толук тизмеленди, талданды, муну менен төмөнкүлөргө жетишилди:

а) 3. Сооронбаеванын көркөм чыгармачылык табитинин жогорулугу гана эмес, кыргыз элинин каада-салттарын, оозеки чыгармачылыгын, ырым-жырым, макал-лакаптары менен да тааныштыгы мыкты экендиги көрсөтүлдү;

б) текстте салыштыруу маанисиндеги “макал-лакап + *дегендей* / *деген ошол* / *деген ошондой* / *деген ушул* / *деген менмин*” формаларын жыш колдонуу да автордун стилине таандык түрмөк катары далилденди;

в) чыгармадагы салыштыруу каражаттары эсепке алынып, саналып, алфавит тартибинде тизмеленип берилди;

г) романда салыштырууну туюндуруу синтетикалык-аналитикалык жолдор, синтаксистик татаал түрмөктөр, татаал сүйлөмдөр, макал-лакаптар, айрым учурларда жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу көп берилгендиги аныкталды;

д) салыштыруунун эң өнүмдүү синтетикалык каражаты *-дай* мүчөсү, ошондой эле макал-лакап, татаал сүйлөмдөр экендигин эсепке алуу иштеринин жыйынтыгы көрсөттү;

е) ал эми айрым синтетикалык, аналитикалык каражаттар текстте бир эле жолудан колдонулса, экинчи бапта сөз болгон кээ бир каражаттар чыгармада такыр колдонулбайт.

Үчүнчү баптан алынган тыянактар. “Чоочун киши” романында автор салыштыруу каражаттарын өтө кылдат, көркөм, жеткиликтүү жана көп кырдуу бере алган. Экинчи бапта талданган адабияттарда белгиленген салыштырууну уюштуруучу лексикалык, грамматикалык каражаттардын дээрлик бардыгы чыгармадан кезигет.

Жазуучунун салыштырууларын активдүү түрдө адабий лексиконго пайдаланууга киргизип, сөздүк составды байытууга болот.

3. Сооронбаеванын «Чоочун киши» романындагы салыштырууларды изилдөөгө арналган бул бап кыргыз тил илиминдеги жетишкендиктерге таянып иштелген кадам; жазуучунун тилин, салыштырууларды пайдалануу стилин анализдеп көрсөтүүгө карата жасалган саамалык болуп эсептелет.

Корутунду

Азыркы кыргыз тил илими пайда болгондон бери бир канча убакыттын өтүшү, анын негизги максат-милдеттери, изилдөөгө алына турган маселелери, теориялык жоболору, түзүп турган бирдиктери такталып, азыркы кыргыз тили боюнча бир топ изилдөөлөр аткарылып, көптөгөн эмгектердин жаралышы бул илимдин калыптанган, жалпы чечимдери бар деп саналышына негиз болот. Бирок ошол эле учурда коомдун, замандын өзгөрүшү, илимдин өнүгүүсү менен коштолуп, алдыбызда тил илиминин өнүгүшүнүн улам жаңы этаптары ачылууда. Илимдин өнүгүүсү менен ар кандай лингвистикалык жаңы теориялар изилдөө тармактарын жайылтып, чектерин кеңейтүүдө.

Иште салыштыруу категориясын функционалдык-семантикалык алкакта изилдөө бир нече тыянактарды чыгарууга алып келди:

Салыштыруу - бул жалпы белгиге ээ болгон эки предметтин, процесстин, сапаттын окшоштугун же айырмачылыгын ачуу үчүн колдонгон тилдин түрдүү деңгээлдеринин (сөз жасоочулук, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык) каражаттары аркылуу берилген көп өнүттүү, татаал түзүлүштөгү ири бүтүндүктү түзгөн бирдик.

Салыштыруу – метафорага жакын түшүнүк. Метафора түпкү мааниси боюнча салыштырууга кирет. Бирок салыштыруу эки мүчөлүү болуп, анда салыштыруу үчүн алынган зат жана ага салыштырылып жаткан предмет кошо берилсе, метафорада салыштыруу үчүн алынган зат аталбай, жашырылып калат да, анын касиети, белгилери ага салыштырылып жаткан экинчи бир предмет аркылуу берилет. Экөө салыштырылган образдуу маанини бериши, адабий чыгармаларда көп колдонулушу боюнча окшош болгону менен, биринин ордун экинчиси алмаштыра албайт.

Салыштыруу маанисинин берилүү өзгөчөлүктөрүнүн айрым учурларын, кызматын, этимологиясын орус, түрк тилдери менен салыштырып кароого аракеттер жасалды.

Буга чейин кыргыз тил илиминде колго алына элек салыштыруу семантикасынын жалпы түрлөрү аныкталды. Лингвистикада белгилүү пикирлерди окуп-изилдеп чыгуу менен, салыштыруу каражаттарын топтоштуруунун чен-өлчөмдөрү, критерийлери сунушталды.

Лингвистикалык аспектиден алып караганда салыштырууда 4 элемент (окшош нерсе, окшотулган нерсе, окшош белги, окшоштукка кошумча каражаттар) толук сакталганда гана, сүйлөмдө салыштыруу мааниси ачык көрүнөт. Тилдик багыттан изилдөөдө жогорудагы өзгөчөлүктөрдүн төртүнчүсү, б.а., салыштыруу маанисин туюндуруучу тилдик бирдиктер жана көмөкчү каражаттардын берилиш ыкмаларын, алардын түрлөрүн, өзгөчөлүктөрүн; курулуу формаларын ж.б. изилдөө негизги талап болуп саналат. Лингвистикалык салыштыруунун логикалык минимуму да 3 компоненттен турат: 1) салыштыруучу объект; 2) салыштырылуучу эталон, чоңдук; 3) салыштырылуучу белгилер.

Сүйлөм курамында камтылган салыштырууларда жогорудагы талаптар көбүнчө толук сакталса, кээде баары эле толук сактала бербейт. Коюлган талаптар толугу бойдон сакталбаган болсо, салыштыруу мааниси кайсы бир өлчөмдө туюндурулган менен, өз деңгээлиндегидей конкреттүү болбой калат.

Салыштыруу маанисин синтетикалык (морфологиялык) жол менен жасалышы *-дай, -ча, -чалык, -часынан, -чылап, -лык, -сы, -ыраак, -лата, -мыш, -максан, -гыс* мүчөлөрүнүн жардамында ишке ашат. Булардын ичинен эң өнүмдүү каражат болуп *-дай* мүчөсү эсептелет. Салыштырууну туюнтууда эң көп колдонулган *-дай* жана *-ча* мүчөлүү сөздөрдүн колдонулуу чеги, лексика-семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн; мындай туунду сөздөрдүн атооч жана этиш сөздөр менен айкашып келген тизмегиндеги аныктоочу менен аныкталуучусунун семантикалык катышын бир нече түрлөргө бөлүштүрдүк.

Жогорудагы *-дай* жана *-ча* мүчөлөрүн сөз өзгөртүүчү морфема катары кароого бир топ негиз бар.

Толук маанилүү эки же андан артык сөздөрдүн маанилик, орун тартиби боюнча байланышы, айрым составында *тең* деген унгу сөз бар бириккен сөздөр (*теңтуш, теңчамалаш*); ошондой эле маани берүүчү бир же бир нече сөз менен айрым кызматчы сөздөрдүн (*сыяктуу, өңдүү, шекилдүү, сымал, сымак, чалыш, сөрөй, теке, катары, караганда, башка, башкача, көрө, көрөкчө, бетер, бешибетер, айырмалуу* ж.б. жандоочтордун; *куду, кадим, нак, так, как, өзү, эмес, да, адаттан тышкары* бөлүкчөлөрүнүн; *болуп, окшош* сыяктуу чакчылдардын) жанаша келиши; ошондой эле чыгыш жана барыш жөндөмөлүү сөздөр менен сын атооч, тактооч сөздөрдүн айкашы аркылуу да (*карышкырга окшош, ундан майда, сүттөн таза, таштан катуу*); мындан сырткары *-ган-дай, -гы-дай, -ар-дай, -бас-тай, -чу-дай /-уучу-дай, -ган-сы-ган, -ган сыяктуу/ сымал/ сымак/ шекилдүү/өңдүү* формалары менен аяктаган атоочтук түрмөктөр; *-ып, -ганча, -гыча, -гансып* формалары менен аяктаган чакчыл түрмөктөр; *-ыш, -уу, -мак* мүчөлүү кыймыл атоочторго *ордуна, көрө, эмес, тургай, турмак, турсун, түгүл* жандоочтору айкашкан кыймыл атоочтук түрмөктөр аркылуу аналитикалык формалуу салыштыруу маанилери жасалат.

Демек, салыштыруу, окшоштуруу маанилери синтетикалык, аналитикалык, синтетика-аналитикалык жолдор менен уюшулат.

Татаал сүйлөмдөрдө салыштыруу мааниси да кенен камтылат. Салыштырма, каршылаш багынычсыз байламтасыз жана салыштырма, өлчөм багыныңкы татаал сүйлөмдөрдөгү жөнөкөй сүйлөмдөр түздөн-түз салыштыруу маанилеринде катышса, карама-каршы байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм; карама-каршы, сыпат, өлчөм багыныңкы татаал сүйлөмдөрдө да салыштыруу мааниси камтылат.

Макал-лакаптарда салыштыруу өтө күчтүү өнүккөн. Алардагы салыштыруу нерсенин сырткы түрүн ачык, образдуу көрсөтүш үчүн гана зарыл болбостон, ички кагылыштардын ачык өнүгүшүнүн картинасын көрсөтүүгө

жол ачат. Башка элдик оозеки поэзиядагы салыштыруу сыяктуу макал-лакапта салыштыруунун эки түрү: **карама-каршы нерсени салыштыруу жана сырткы же ички окшоштугу бар нерсени салыштыруу** орун алган. Салыштыруунун биринчи түрү көпчүлүк учурда синтаксистик параллелизм формасы менен түзүлөт да, карама-каршы нерсенин ички негизги мазмунун алардын абалын салыштыруу жолу менен ачат.

Салыштыруунун экинчи түрүнө – бир нерсеге экинчи нерсенин сырткы же ички окшоштугун салыштырып, өтмө мааниде ал нерсеге образдуулукту күчөтүү кирет. Макал-лакап формасындагы сүйлөмдөрдүн жөнөкөй; багынычсыз, багынычтуу, аралаш, компоненттүү татаал түзүлүштөгү түрлөрүндө да салыштыруу мааниси берилет. Бирок экинчи түрүндө салыштыруу, карама-каршылыктуу ой кенен берилет. Ошондой эле татаал сүйлөм формасындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрдүү мүчөлөрү өз ара салыштырылат.

Салыштыруу семантикасы сүйлөмдүк деңгээлде берилген учурда лакап формасындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдө, багынычтуу татаал сүйлөмдөрдө жана макал тибиндеги багынычсыз татаал сүйлөмдөрдө арбын кездешерин изилдөөлөр көрсөттү.

Ошондой эле салыштыруу маанисин туюндурууда интонациянын да ролу бар.

Ушундайча жогоруда аталган формалар аркылуу салыштыруу маанисинин берилишинин каражаттары, ыкмаларынын үлгүлөрү схема түрүндө келтирилди.

3. Сооронбаеванын “Чоочун киши” романында салыштыруу маанисин туюнтуунун каражаттары өтө жыш, көп кырдуу, ыктуу колдонулган. Чыгармадагы салыштыруу, окшоштуруу маанисин туюндуруучу жалпы грамматикалык-семантикалык каражаттар **9789**ду түзөт. Алар чыгарманын идеясын, көркөмдүүлүгүн, элестүүлүгүн, мазмунун; салыштыруу, окшоштуруу, теңдештирүү маанилерин терең ачып берүүдө ролу чоң. Натыйжада, чыгарманын идеясы түзүлөт, романдын аталышы да “бөтөн, бейтааныш, окшош эмес, жат, чоочун киши” маанилерин туюндураары да мазмунунда “окшош, окшош эмес” маанисиндеги сөздөрдүн көп колдонулушунан кабар бергенсыйт.

Мунун өзү темабыздын чегиндеги илимий-теориялык жоболорду аныктоого өбөлгө болду.

Диссертациянын негизги натыйжалары төмөнкү илимий макалаларда чагылдырылды:

1. Кайымова, Ф. М. Функционалдык лингвистика жалпы, орус жана кыргыз тил илиминде [Текст] / Ф. М. Кайымова, К.Зулпукаров ж.б. // Известия вузов Кыргызстана. –2021. – №3. – 291-293-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48221747>

2. Кайымова, Ф. М. Зуура Сооронбаеванын «Чоочун киши» романында

салыштыруу, окшоштуруу маанилеринин берилишинин семантика-грамматикалык жолдору [Текст] / Ф. М. Кайымова // Ош МУнун жарчысы. – 2021. – Т.2. -№4. – 856-862-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47956308>

3. Кайымова, Ф. М. Кыргыз тилиндеги салыштыруу жана метафора – көркөм сөз каражаты катары [Текст] / Ф. М. Кайымова // Ош МУнун жарчысы. – 2021. – Т.2. -№3. – 29-36-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47971798>

4. Кайымова, Ф. М. Рефлексы пракожня DENG «равний» в языках Евразии [Текст] / С.Амиралиев, Ф. М. Кайымова и др. // Мир науки, культуры и образования. – Барнаул, 2020. -№1(80). -С. 380-383. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42507589>

5. Кайымова, Ф. М. Semantic and Structural Peculiarities of Proverbs and Sayings in the Form of a Compound Sentence with a Meaning of Comparisons [Текст] / Ф. М. Кайымова, К. Зулпукаров ж.б. – Scientific and Technical Revolution: Yesterday, Today and Tomorrow. –Москва, 2020. -№129. –С. 969-975. <http://www.springer.com/series/15179> <https://doi.org/10.1007/978-3-030-47945-9>

6. Кайымова, Ф. М. Макал-лакаптардагы карама-каршы маанидеги салыштыруу [Текст] / Ф. М. Кайымова // Известия вузов Кыргызстана. –2019. – №10. – 140-142-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44046415>

7. Кайымова, Ф. М. Кыргыз тилиндеги салыштырма маанилүү багыныңкы сүйлөмдөрдүн маанилик-структуралык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ф. М. Кайымова, А. Арыкова // Известия вузов Кыргызстана. –2019. – №10. – 151-153-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44046418>

8. Кайымова, Ф. М. Компоненттүү багынычсыз татаал сүйлөмдөрдөн болгон салыштырма маанилүү макалдардын составдык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ф. М.Кайымова // Известия вузов Кыргызстана. –2019. – №5. – 218-220-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41592473>

9. Кайымова, Ф. М. Способы передачи значения сравнения посредством сложных предложений в русском и кыргызском языках / Ф. М. Кайымова // Актуальные научные исследования в современном мире. – г. Переяслав-Хмельницкий, Украина, 2018. – Выпуск 11(43). - С.142-.147. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36587281>

10. Кайымова, Ф.М. Салыштыруу категориясынын изилдениши [Текст] / Ф. М. Кайымова // Изв. вузов Кырг. – Бишкек, 2018.– №10.– 86-88-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36929704>

11. Кайымова, Ф. М. Салыштырма байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн семантикасы жана уюшулушу [Текст] / Ф. М. Кайымова // Известия вузов Кыргызстана. – 2018. – №5.- 205-207-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38469085>

12. Кайымова, Ф. М. Тилдик салыштыруунун классификациялоо маселелери [Текст] / Ф.Кайымова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –2018. – №4. – 212-214-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35588812>

13. Кайымова, Ф. М. Салыштырууну туюнтуунун аналитикалык ыкмалары

[Текст] / Ф. М. Кайымова // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2017. – №8.- 190-192-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32284472>

14. Kayimova, F. M. Comparison in syntactical constructions [Текст] / Ф. М. Кайымова // г. Актобе, Казакстан, 2018. –№1(51). – С.139-144. [e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru](mailto:vestnikarsu_aktobe@mail.ru)

15. Кайымова, Ф. М. Салыштыруунун көркөм адабий касиеттери [Текст] / Ф. М. Кайымова // Сб. мат. Межд.научн.-пр..конф. – Казань, 2018. - С.377-382.

16. Кайымова, Ф. М. Салыштырууну уюштуруунун синтетикалык жолдору [Текст] / Ф.Кайымова // Языки в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана [Текст] / Ф. М. Кайымова // Материалы межд. науч.-практ. конф. – Ош, 2017. –118-125-бб.

17. Кайымова, Ф. М. –дай курандысы салыштыруунун өнүмдүү каражаты катары [Текст] / Ф. М. Кайымова // Филология. –Бишкек, 2017. – 213-218-бб.

Кайымова Парида Мурзакамиловнанын «Салыштыруу функционалдык-семантикалык алкак катары» аттуу темада 10.02.01– кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *салыштыруу категориясы, логика, философия, адабият таануу, семантика, функционалдык лингвистика, функционалдык-семантикалык талаа, синтетикалык ык, аналитикалык ык, сүйлөм, макал-ылакап, синтаксистик модель, көмөкчү морфема, дериватология, синтаксистик түрмөк, тилдик каражат.*

Изилдөөнүн объектиси – салыштыруу категориясынын тилдик каражаттары.

Изилдөөнүн предмети – 3. Сооронбаеванын «Чоочун киши» (I, II китеп) аттуу романынан алынган мисалдар аркылуу сыпатталды.

Иштин максаты катары салыштыруу категориясынын маани-маңызын, жасалыш жолдорун, ыкмаларын, каражаттарын кыргыз тилинин фактыларында изилдөө тандалып алынды.

Изилдөөнүн методдору – 1) эмпирикалык процедуралар, ыкмалар: лексикографиялаштыруу, топтоо, саноо; системалаштыруу, интерпретациялоо, байкоо жүргүзүү, трансформациялоо ж.б.; 2) теориялык методдор: салыштыруу, сыпаттама, формалдаштыруу, моделдештирүү, анализдөө, синтездөө, индуктивдик, дедуктивдик, статистика, жалпылоо; которуу жолу ж.б.

Изилдөөнүн натыйжалары жана алардын жаңылыгы: 1) Салыштыруу категориясынын функционалдык-семантикалык маани-маңызы даана белгиленип, анын толук аныктамасы иштелип чыкты; карама-каршы зат, предмет, сапат, касиет, аракет ж.б. да салыштырылары аныкталды; салыштыруу системасы бир бүтүндүк катары топтоштурулду; 2) изилдөөдө салттуу грамматикада кетирилген айрым так эместиктерге аныктоолор сунушталды; 3) салыштыруу функционалдык-семантикалык алкак катары мүнөздөлдү; 4) *-дай/-дей...*, *-ча* мүчөлөрүнүн өтө өнүмдүүлүгү тастыкталып, салыштыруу каражаттарынын түрдүү түзүлүштөгү морфологиялык-синтаксистик каражаттарда берилиши сыпатталды, салыштыруунун айрым каражаттарынын этимологиясы ачыкталып берилди; салыштыруу категориясы тилдик өнүгтөн классификацияланды; 5) 3. Сооронбаеванын «Чоочун киши» романында салыштыруунун көркөм каражат катары колдонулушу, түрлөнүшү серептелди, жыштыгы жана мазмуну ачыкталды – мунун өзү иштин жаңы натыйжалары.

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү. Диссертациялык эмгек кыргыз тил илиминде лексикология, семасиология, морфология, синтаксис, этнолингвистика, функционалдык лингвистика багыттары боюнча сабактарда жана илимий ишин жүргүзүүдө пайдаланганга жарайт.

Р Е З Ю М Е

диссертации Кайымовой Париды Мурзакамиловны на тему: «**Сравнение как функционально-семантическое поле**», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – **кыргызский язык**

Ключевые слова: категория сравнения, логика, философия, литературоведение, семантика, функциональная лингвистика, функционально-семантическое поле, синтетический метод, аналитический метод, предложение, пословицы, поговорки, синтаксическая модель, вспомогательная морфема, дериватология, синтаксический оборот, языковое средство.

Объект исследования – языковые средства категории сравнения.

Предмет исследования – роман автора З. Сооронбаевой «Чужой человек» (книги I, II).

Цель исследования. Основной целью исследования было изучение сущности категории сравнения, её семантики, способов, методов и средств выражения в фактах кыргызского языка.

Методы исследования – 1) эмпирические процедуры и методы: лексикография, сбор, подсчет, систематизация, интерпретация, перевод, наблюдение, трансформация; 2) теоретические методы: описание, сравнение, сопоставление, формализация, моделирование, обобщение, анализ, синтез, индукция, дедукция, статистика; перевод и др.

Новизна научных результатов исследования: 1) Четко определено функционально-семантическое значение категории сравнения, разработано ее полное определение; были сделаны сравнения противоположных вещей, предметов, признаков, свойств, действий и др; система сравнения сгруппирована как одно целое; 2) В исследовании предложены определения некоторых неточностей традиционной грамматики; 3) дана характеристика сравнению как функционально-семантической основе; 4) подтверждена высокая продуктивность членов *-дай / -дей...*, *-ча*, описаны представления средств сравнения в морфологических и синтаксических средствах различного состава, определены этимологии отдельных средств сравнения; категория сравнения классифицируется на основе лингвистических принципов; 5) анализ использования вариативности, частоты и значения сравнений как художественных средств в романе З.Сооронбаевой «Чужой человек» – всё это новые результаты работы.

Область применения результатов исследования - Надеемся, что материалы исследования будут использованы в учебных заведениях для проведения занятий по лексикологии, словообразованию, семасиологии, морфологии, синтаксису, этнолингвистике, функциональной лингвистике современного кыргызского языка и при научных исследованиях в этой же области.

RESUME

Dissertation paper by Parida Murzakamilovna Kayimova on the topic “**Comparison as a functional-semantic field**”, presented for the research of candidate philological sciences in specialty 10.02.01 - Kyrgyz language.

Key words: *comparison, category, logics, philosophy, study of literature, semantics, functional linguistics, functional-semantic field, synthetic method, analytical method, sentence, proverbs, sayings, word formation, syntactic model, auxiliary morpheme, functional word formation, syntactical phrases, linguistic means.*

The object of the research- is language means of the comparison category.

The subject of the research- is a novel by the author Z. Sooronbaeva “A Stranger” (book I,II).

The aim of the research: the main aim of the research was to study the essence of the comparison category, its semantics, ways, methods, and means of expression in the facts of the Kyrgyz language.

Research method: 1) empirical procedures and methods: lexicography, collection, counting, systematization, interpretation, translation, observation, transformation; 2) theoretical methods: description, comparison, formalization, modeling, summarizing, analysis, Synthesis, induction, deduction, statistics, etc.

The novelty of the research:

1) the functional and semantic meaning of the comparison category has been determined, its complete definition has been developed, in general, the comparison system is grouped;

2) suggestions were given to clarify traditional grammar lacks in the study;

3) the function of metaphor in the organization of comparison is fully defined;

4) the characteristics of comparison are given as a functional and semantic basis;

5) the high productivity of the suffixes –дай, -дей, -ча was confirmed, the representations means of comparison were determined;

6) analysis of the use of variability, frequency and significance of comparisons as artistic means in the novel by Z. Sooronbaeva “A Stranger”- all these are new results of work.

Fields of the research results: We hope that the research materials will be used in educational institutions for conducting , classes in lexicology, word formation, seismology, morphology, syntax, ethno linguistics, functionnal linguistics of the modern Kyrgyz language and in scientific research in the same area.